

Բ. ԳՐԵԿՈՎ

ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ

ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ

9(47) 1243-1380" 1537

4-87 Գոկյոյ, Բ.

Բաշարյան

արշավագր. 804.

ՀԽՍՀ ՌԻՍՈՒՑԻԶՆԵՐԻ ՎՈՐԱԿԱՎՈՐՄԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

2(47)12

~~9-81~~

Բ. ԳՐԵԿՈՎ

ՆԱԽԿԱՅԵ Է 1961 թ. 4

ԹԵԹԵՐԵԿԱՆ

ԵՐԵՎԱՆԻՔԸ

A II 1537
32708

ՌԻՍՈՒՑԻԶՆԵՐԻ ՎՈՐԱԿԱՎՈՐՄԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

Յ Ե Ր Ե Վ Ա Ն

1938

Թարգմ. Հ. ՍԱՐԻԿՅԱՆ

Թարգմ. Խմբ. Հ. ԽՈՒՇՈՅԱՆ

Սրբազրիչ՝ Կ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Գլավիտի լիազոր № 6568 Գաղեր № 14 Տվրաժ 2000

Հանձնված է տարադրութուն 2 մարտի 1938 թ.,

Ստորագրված է տաղադրելու 22 մարտի 1938 թ.,

Ուսուցիչներին Վարակագրման Ինստիտուտի տաղարան,
Յերևան, Մարգարի փողոց № 17

ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆԲԸ¹⁾

Տասներեքերորդ դարի 40-ական թվականներից մինչև տասներեքերորդ դարի 60-ական թվականներն ուսուսական հոգում իշխում էր Վոսկեորդայական խանը Այս լուծն,—ասում է Մարքսը,—վոչ միայն ճնշում, այլև վերավորում էր նրա զոհը դարձած ժողովրդի հենց վոգին: Մոնղոլական թաթարները սիստեմատիկ ահաբեկման ուժով էին հաստատել, ընդ վորում ավերումներն ու մասսայական կոտորումները նրա մշտական ինստիտուտն էին դարձել²⁾:

Հապա ինչպիսի պատահեց, վոր մի բազմաքանակ ժողովուրդ, վորն Արևելյան Յիվրոպայում ահազին տերիտորիա յեր դրա-վում, վոր մի անգամ չե վոր ապացուցել էր իրեն պաշտպանե-լու ունակութունը, յերկար ժամանակ զոհ դարձավ մոնղոլական խանի ագրեսիային: Այս հարցի պատասխանը մեզ տալիս է այդ ժամանակաշրջանի պատմութունը:

I

Տասներկուերորդ դարի վերջերին Կիևյան պետութունն արդեն վերջնականապես բաժան-բաժան էր յեղել: Նրա ընդար-ձակ տերիտորիայի վրա միջանի անկախ ֆեոդալական իշխանու-թյուններ էին հիմնվել, վորոնցից յուրաքանչյուրն ավելի մանր մասերի յեր բաժանվում իր առանձին քաղաքական կենտրոներով, վորոնք համարյա թե կապված չէին իրար հետ: Չընդհատվող և անխուսափելի ֆեոդալական պատերազմները, վորոնք ավերիչ

¹⁾ Ավելի մանրամասն տես՝ Крегов В. А. и Якубовский А. Ю. «Золотая орда и Россия».

²⁾ К. Маркс «Секретная дипломатия» 18-ом век.

եյին՝ մտնավանդ դյուղացիության և քաղաքային ներքնա-
խափերի համար, այս քայքայված միավորների քաղաքական
գոյությունը չափազանց անկայուն եյին դարձնում:

Ֆեոդալ տիրոջներին միշտ չեր, վոր հաջողվում եր պաշտ-
պանել իրենց հողերը Լեհաստանի, Վենգրիայի, Լիտվայի, Լի-
վոնյան և Տևտոնական որդենների ներխուժումներից: Բայց և
այնպես այստեղ, արևմուտքում, հավասար ուժեր եյին բաղխվում
և առանձին ուսասկան կնյաղությունները բավականաչափ հնա-
բավորություններ ունեյին այդ պետութայունների ագրեսիան
հետ մղելու, մի բան, վոր նրանք շատ անգամ ապացուցել եյին:

Հարավարևելքում դրությունն ավելի բարդ եր: Մերձ-
Սևծովյան և Մերձագոփյան կիյեվյան տիրապետութայունները ընկել
եյին Լիտվացի կիպչակների իշխանության տակ, վորոնք այդ ժա-
մանակ հարավարևելքում իրենց Դեշտ-ի կիպչակ մեծ պետու-
թյունն եյին հիմնել:

«Իգորյան գնդի մասին խոսք»-ի հեղինակին մնում եր
միայն ցավելով նշել, վոր Սև և Ազովի ծովափերը Ռուսիայի հա-
մար «անծանոթ հող» եյին դարձել:

1168 թվականին կիևի իշխան Մստիսլավ Իգյասլավիչը,
վորն արդեն իջեցված եր փոքրիկ տերիտորիայի իշխողի գրու-
թյան, փորձեց համաձայնության գալլիլ յեղայրների հետ,
«խզալ ուսասկան յերկրին» և գնալ պոլովցիների դեմ, վորոնք
«ամեն տարի քրիստոնեաներին տանում են իրենց յերկիրը»
(այսինքն Ռուսիայից մեծաքանակ գերիներ են վերցնում) և
«Հունական ճանապարհն են փակում և Սուլյանին և Զալոդ-
նին»¹⁾: Ռուս իշխանների արշավանքը հաջող չեղավ: Բայց այս
հաջողությունը չկարողացավ փոխել իրերի պարզորոշ նշանա-
դեմքը ընթացքը և կանխել ուսասկան իշխանութայունների մաս-
նատման պրոցեսի հետագա խորացումը և հարավ արևելքում
պոլովցիների պետութայն հզորացումը:

Ստեղծված դրությունը լուսաբանելու համար վերցնենք
այդ ժամանակ բավական աչքի ընկնող քաղաքական դեր խաղա-

1) Ипатьевская летопись, 1170 г. стр. 368 (Իգյասլավյան տարեգրու-
թյան թվականը հիշա չի համարվում):

ցած մի քանի յերկրների՝ Վլադիմիրո-Սուդզալյան իշխանության, Նովգորոդյան ֆեոդալական հասարակապետության և Գուլիցի, Վալինսկի և Կիևի յերկրների պատմությունը:

* * *

Բնով պատահական չէր, վոր Մոնոմոխովներից Կիևյան իշխան Անդրեյ Յուրյևիչ Բոգոլյուբսկին, իր հոր կամքի հակառակ, հուզեց մնալ Կիևում և փոխադրվեց հյուսիսարևելք, Ռոստովո-Սուդզալյան հողը՝ Կլյազմայի վրայի Վլադիմիր նոր քաղաքը:

Հենց այստեղ, հյուսիսարևելքում, և հատկապես նոր քաղաքներում, նկատելի կերպով աճեցին այն տարրերը, վորոնք բողոքելով անվերջ ֆեոդալական պատերազմների, հին բոյարական ազնվականության ճնշումների դեմ, ուժեղ իշխանական տիրակալության ելին ձգտում: Այս տարրերի դաշինքն իշխանական տիրակալության հետ մենք ամենից վաղ կերպով կարող ենք հաստատել հենց Վլադիմիրո-Սուդզալյան իշխանության մեջ՝ դեռ Անդրեյ Բոգոլյուբսկու ժամանակներից:

Ընկած գետային հարձաք ճանապարհների վրա, հյուսիսարևմուտքում անմիջապես կապված այն ժամանակվա զեպի Յեվրոպա բացված պատահան Նովգորոդի, իսկ արևելքում բուլղարական խանության հետ, և միևնույն ժամանակ հնարավորություն ունենալով գետային ճանապարհով կապվելու հարավի հետ, Ռոստովո-Սուդզալյան յերկիրն իր հետագա զարգացման համար շատ նպաստավոր պայմաններում էր գտնվում:

Այս յերկիրն սկսեց տառնձնապես արագ աճել այն փոփոխությունների կապակցությամբ, վորոնք 12-րդ դարում տեղի ելին ունենում Արևմտյան և Հարավային Յեվրոպայի անտեսական դրության մեջ: Նոր առևտրական ճանապարհները և նոր առևտրական շրջանառությունները, վորոնք մեծ կենդանացում ելին առաջ բերել իտալական, ֆլամանդական և գերմանական քաղաքներում, իրենց հերթին խթանեցին նաև Նովգորոդի հետագա աճմանը, բարձրացրին Ղրիմի նշանակությունը՝ դարձնելով նրան Արևելյան Յեվրոպայի հետ ճենովական առևտրի բազա:

Յերկրի տնտեսական առաջադիմությունն ամենից առաջ արտահայտվեց նրա նոր քաղաքների աճման մեջ, վորոնք իս

րենց հասարակական կառուցվածքով նկատելի կերպով աւարբեր-
վում էյին հին քաղաքներէից, նոր քաղաքներում յնական կերպով
զարգանում են արհեստն ու առևտուրը։ Շատ ուշագրավ է հին
ռոմանովյան բոյարութիւն վերաբերմունքը դեպի նոր քաղաք
Վլադիմիրը։ Ռոմանովյան բոյարներն անաւարբեր չէին կարող
նայել նրա անման, ընդարձակվելու վրա։ Նրանում իրենց հա-
մար թշնամի ուն էյին տեսնում։ Կառարյալ արհամարանք և
շնչում Վլադիմիրի արհեստավորներին ուղղած նրանց հետեյալ
խոսքերէից. «Ի՛նչ իշխանութիւնն ունեցող քաղաք չէ Վլադիմիրը,
այլ մեր արվարձանն է, այնտեղ ապրում են մեր գյուղացիք,
այլև սարուհիները, քարտաշները, ատաղձագործները և ստորին
հողագործները»¹⁾։

Յերբ Անդրեյ Բոգոլյուբսկին վերջնականապես հարավից
հյուսիս տեղափոխվեց, նա աշխատեց գործն այնպես տանել,
վոր Վլադիմիրը, քարտաշներէ և ատաղձագործներէ այդ քա-
ղաքը, կարողանա բոյարական Ռոմանովից անցնել։ Հին բոյա-
րականութիւն զեմ պայքարը իրեն՝ իշխան Անդրեյի համար տը-
խուր վերջացավ։ Նա սպանվեց մի խումբ բոյարների ձեռքով
վորոնց ղեկավարում էյին բոյար Կուչկովիչները—հենց նրանք,
վորոնցից Անդրեյի հայր, Յուրիյը, խլել էր Մոսկովան։

Բայց Անդրեյի մահն սկսված պայքարի վերջը չէր նշանա-
կում։ Նա շարունակվեց ու վերջացավ կենտրոնացման ձգտող
իշխանական տիրակալութիւն լիակատար հաղթանակով։ Համառ
պայքարից հետո, վորին մասնակցում էյին մի կողմից Ռյազանի
հին զաշնակցած ռոմանովյան բոյարները, մյուս կողմից Վլադիմիրի
քաղաքային ազգաբնակչութիւնը, վոր ապստամբել էր բոյար-
ների դրած անձի դեմ,—Վլադիմիրի գահը բարձրացավ Անդրեյի
եղբայր Մեծ բուն Վսեվոլոդը։

Հենվելով իրեն համակիր քաղաքային մասսայի վրա, նա
արագ կերպով այստեղ ամրացրեց իր դրութիւնը։ Վսեվոլոդը
հրամայեց բռնազրաւել բոյարական գյուղերը և այդպիսով նոր
հարված հասցրեց իր թշնամուն։ Այս բռնի գատաստանին հա-
ջորդեց Վսեվոլոդի արշավանքը ռոմանովյան և սուզգալյան բո-
յարութիւն զաշնակից՝ Ռյազանի վրա։ Ռյազանի իշխան Գլեբը

1) Նիկոնյան տարեգրութիւն, 1177։

և նրա ազգական իշխան Մատիսլավը, վորոնք Վլադիմիրում վորս
պես իշխողներ չեղած ժամանակ հաշակվել էին այնտեղի իրենց
թաւաններով, Վսեվոլոդի ձեռքն ընկան՝ վորպես գերիներ։ Սա-
կայն, Մատիսլավին հաջողվեց ազատութիւնն ստանալ և նա վոչ
բոլորովին պատահական կերպով սիրալիր ընդունելութիւն գը-
տավ Նովգորոդ Մեծում։ Նովգորոդյան բոյարներն ուշադիր
կերպով հետեւում էին Սուզդալյան յերկրում տեղի ունեցող
գեղքերին և չէին թաղցնում իրենց համերաշխութիւնը ոտա-
ստիւյան և սուզդալյան բոյարութեան հետ։

Վսեվոլոդը մի քանի անգամ դնաց նաև Նովգորոդի վրա և
վերջիվերջո հնարավորութիւն ձեռք բերեց այնտեղ վոչ պակաս
ազատ տարածվելու, քան իր հողերում։

Սա նույն Մեծ բուն Վսեվոլոդն է, վորի մասին այնքան
վառ կերպով եր արտահայտվում «Իգորյան գնդի մասին խոսք»-ի
հեղինակը։—«Մեծ իշխան Վսեվոլոդ, մտքովդ չի յնչ անցնում
հեռվից հայրական գահը պահպանել Դու կարող եյիր Վոլգան
թիերով շող տալ, Դոնը սաղավարտով սպասել։ Յեթև զու լի-
նեյիր, գերուհին նստած կարժենար, իսկ գերին՝ ընդան։ Չե վոր
զու ցամաքում նստահարել կարող ես, կենդանի ինքնանետ
աղեղներ ունես — Դերի քաջարի վորդիները։

«Խոսք»-ի հեղինակը ցածում է, վոր հարավում չկա Վսեվո-
լոդը, վորը հեշտ կերպով կարող եր պոլովցիների և իշխանա-
կան յերկպառակութիւնների հախիցը գալ։

Վլադիմիրյան յերկրի պատմութիւնն ձեջ Վսեվոլոդի իշխա-
նութեան ժամանակը (1176—1212) փայլուն ժամանակաշրջան է։
Նրա ժամանակ այդ իշխանութեան սահմանները նկատելի կեր-
պով լայնացան — գլխավորապես արևելքում։ Յերկու արշավանք
Բուլղարական խանութեան վրա և չորս արշավանք Մորզվայի
վրա նրան հնարավորութիւն տվին շարժվել դեպի Վոլգա, իսկ
նրա վորդուն, Յուրիյին՝ հաստատուն կերպով ամրանալ Վոլգա-
յի ափերում։ Այլերված մորզովյան ամրոցի տեղ 1221 թվ. կա-
ռուցվեց Նիմնիյ (այժմյան Դորկի) քաղաքը։

Հետագա առաջ շարժումը դեպի Վոլգա կանգ առավ Թա-
թարական արշավանքի շնորհիվ։

Հասարակական դարգացման այլ պատկեր կարող ենք տեսնել մենք Նովգորոդյան յերկրում:

Այստեղ բոյարութիւնը շատ վաղ ահագին տնտեսական և քաղաքական ուժ դարձաւ: Այս բացատրվում և նրանով, վոր ընկած լինելով դեպի Բալթիկ ծովի յեկը տանող հարմար գետային ճանապարհները վրա, Նովգորոդը շատ շուտ առևտրական հարաբերութիւնների մեջ մտաւ Արևմտյան Յեվրոպայի հետ: Մորթիներ, պղինձ, մոմ, ճարպ, կանեփ, կուպր, պոտաշ, ձյութ, ծովացուլի ժանիքներ և հյուսիսի այլ արտադրանքներ կենտրոնանում էին այստեղ՝ արտասահման ուղարկվելու, վորպեսզի փոխանակվեն արտասահմանյան մահուդի, ներկերի, մետաղե իրերի, գինիների, քաղցրեղենի, մրդերի հետ:

Զմեռը ձիերով, ամառը նավերով անընդհատ տպրանք երթաւիվում Նովգորոդ և այստեղից տարածվում եր ուսուական և վոչ ուսուական հոգերի զանազան անկյունները: Զարմանալի չէ, վոր Նովգորոդն ամենահարուստ քաղաքը դարձաւ: Այս բոլորը նպաստեց Նովգորոդյան վաճառականների, ափսի և բոյարների սաստիկ հարստանալուն:

Վաճառականն ազդարնակութիւնից միայն այն արտադրանքը կարող եր գնել, վոր շուկան եր պահանջում: Բայց նովգորոդյան հիմնական ազդարնակութիւնը—գյուղացին—վաճառահանելու համար վոչինչ չէր արտադրում, նրանից շատ բան գրհել չէր կարելի: Իսկ բոյարները, վաղուց գյուղացիներով բնակեցված մեծաքանանակ հոգերի տիրելով, հնարավորութիւն ունեին հարկադրելու իրենց հպատակներին, վոր շուկա կրեն մորթիներ, մանվածք, հացահատիկ, քաթան, ճարպ, միս, պղինձ, մոմ և այլն: Գյուղացին կամա թե ակամա հարկադրված եր լինում վոչ միայն իր ափեցուկն, այլև իրեն համար ամենաանհրաժեշտը տալ:

Յեթե բոյարներին այդ քիչ եր թվում, նա ժողովում եր իր մշտական թիկնապահներին և նրանց հետ միասին շարժվում էր դեպի հյուսիս և արևելք և այնտեղ չկովով հաղթում տեղական հոգերին, վորոնք այսպիսով առաջին անգամ էին ծանոթանում Նովգորոդի և նրա հարստանալու ազահուլթյամբ բռնված տերերի հետ:

Բոյարական այդ խմբերը 9-րդ դարի վերջում հասան մինչև Ուրալ:

Այսպիսով՝ Նովգորոդում ստեղծվեց հարուսանների յերկու շերտ,—բոյարություն և վաճառականներ,—բոյարներն ակնհայտ գերակշռումով: Այդ ժամանակ Ռուսիայում Նովգորոդյան բոյարությունից ավելի զորեղը մոչ մի տեղ չկար:

Այս մասան իր զրոշմը դրեց Նովգորոդի վաղջ պատմության վրա: Բոյարներն իրենց ձեռքն առան նաև քաղաքական իշխանությունը և Նովգորոդը վերածեցին բոյարական հանրապետության:

Այս ֆեոդալական հանրապետության մեջ կային նաև ուրիշ յերկրներից յեկամ իշխաններ, վորովհետև Նովգորոդը վաղուց իր սեփական իշխանները չուներ: Բայց արդեն 12-րդ դարի յերեսնական թվ. իշխանի զրությունը Նովգորոդում ստատիկ փոխվեց: Նա իր իրավունքներում ծայր առաժնան սահմանափակված էր,—նա նույնիսկ չէր կարող իր ուղած տեղը վորսի դնալ, չէր կարող իր ձիերն արածացնել նախօրոք չմատնանշված վայրում, ձուկ կարող էր մթերել միայն այնտեղ, ուր ցույց կտար նրան վեչին—հանրային ժողովը: Այս բոլորը և սրանց նման մանրամասնությունները հիշատակվում են ին պայմանագրական հրովարտական, վորի վրա իշխանը պետք և յերդվեր:

Հարուստ քաղաքը շատ հարևան իշխանների յեր իր կողմը քաշում:

Վորքան կիյևիլը թուլանում էր, այնքան նրա ազդեցությունը Նովգորոդում ընկնում էր, սակայն կիյևյան իշխանների պահանջները Նովգորոդից չեյին դադարում:

Անդրեյ Բոգոլյուբսկին, վլադիմիրում նստած, վճռական կերպով հայտարարեց, թե պետք և աշխատի Նովգորոդը ձեռք դցել «կամովին կամ խիզախությամը»: Նա կիևի հետ թշնամացել էր գլխավորապես Նովգորոդի պատճառով: Նա 1169 թ. յերկու արշավանքի ձեռնարկեց—մեկը Նովգորոդի վրա՝ այդ քաղաքն իրեն հպատակեցնելու նպատակով, մյուսը՝ կիևի վրա, նրա իշխանի հին պահանջկոտությանը վերջ դնելու համար: 1166 թ. փետրվարի 23-ին Նովգորոդցիք ջարդ ավին սուզդալյան զորքին, վոր Անդրեյն ուղարկել էր նրանց վրա, իսկ նույն

թվականի մարտի 8-ին, նույն Անդրեյի կազմած մի այլ զորք վերցրեց Կիյվը և նրան անուղղելի հարված հասցրեց:

Անդրեյի հաջորդը, վլադիմիրյան իշխան Մեծ բուն Վսեվոլոդը նույն քաղաքականությունն էր վարում. նա Նովգորոդում խնամքով պահպանում էր իր ազդեցությունը, այնտեղ վորպես իշխաններ պահում էր իր մարդկանց և նրանց փոխաբերում էր ուրիշներով միայն այն ժամանակ, յերբ նրանք նովգորոդցիներին համար անհանդուրժելի էլին դառնում:

Վսեվոլոդի հետ կապված նովգորոդյան բոյարներն ղեկ գլուխ բարձրացրեց ժողովրդական մասսան և հրավիրեց տարուպեցյան իշխան Մատիսլավ Մատիսլավովիչ Ուդալովոյին (քաջասրտին): Նա արագ կերպով շարժվեց ղեկի Տորթոկ, գրավեց, բանտարկեց Վսեվոլոդի մարդկանց և մարդ ուղարկեց Նովգորոդ՝ ասելու «Յերգլում եմ սուրբ Սոֆիայով, հորս ղերկամանով, բուրբ նովգորոդցիներին, վոր յեկա ձեզ մոտ, վորովհետև լսեցի իշխանների բռնությունների մասին և խղճացի իմ հայրենիքին»: Նովգորոդցիներն իսկույն բռնեցին Վսեվոլոդի վորդուն իշխան Սվյատոսլավին, բանտարկեցին իր բոլոր մերձավորների հետ միասին և իշխանությունը հանձնեցին Մատիսլավին, վորը նովգորոդյան զնգերը շարժեց իրեն՝ Վսեվոլոդի ղեկ: Վսեվոլոդը սիրտ չարեց բաց կովի դուրս գալ և բանակցության մեջ մտավ Նովգորոդը հաղթող ֆեոդ:

Նովգորոդցիները, ամոլնիցիներն հետ միասին, Մատիսլավի առաջնորդությամբ հաջող հարձակումներ գործեցին Կիևի և Չերնիգովի վրա: Հենց նրա գլխավորությամբ էլ, Վսեվոլոդի մահից հետո (1212 թ.), նրանք արդեն ներխուժեցին Ռոստով-Սուզդալյան յերկիրը և Լիպից ղետի վրա (1216 թ) ռոստովցիներին և սուզդալցիներին վճռական պարտության ժառանգին: Այս կովի հետևանքով քաղաքական լուրջ փոփոխություններ տեղի ունեցան վողջ Վլադիմիրո-Սուզդալյան յերկրում: Յուրին, Վսեվոլոդի վորդին, ստիպված յեղավ հրաժարվել Վլադիմիր քաղաքից և իր ավադությունից ու անցավ Սուզդալ: Նրա Փոխալին Վլադիմիրի աթոռը հանձնվեց Կոնստանտինին—Մատիսլավ Ուդալովոյի դաշնակցին: Կոնստանտինի մահից հետո Յուրից գրավեց Վլադիմիրը:

Այսպես ընկալ նաև Վլադիմիրի իշխանության նշանակութիւնը և ամբապնդվեց Նովգորոդի անկախութիւնը, այսինքն՝ ուստական յերկրի առանձին, մեկուսացած իշխանութիւնների բաժանվելու պրոցեսը մի բայլ ևս տալ գնաց:

Այն ժամանակ, յերբ հյուսիսում Նովգորոդի և Վլադիմիրյան մեծ իշխանության մեջ պայքար եր գնում, հարավում բարձրանում եր Գալիցո-Վոլինյան իշխանութիւնը: Այս իշխանութիւնը, կազմված յերկու իշխանութիւնների՝ Գալիցի և Վոլինի միավորումից, 13-րդ դարի սկզբում լուրջ քաղաքական ուժ դարձավ, վոչ միայն Հարավային Ռուսիայում, այլև հարավից և արեւմուտքից նրան շրջապատող պետութիւնների, Հունգարիայի և Լեհաստանի մեջ:

Գալիցյան իշխանութիւնը զգալի կերպով զորեղացավ 12-րդ դարի վերջում, Յարոսլավ իշխանի ժամանակ, վորին «Յոսք Իգորյան գնդի մասին»-ի հեղինակը Յոհանն և անվանում: Պոետը միայն յերկու ուս իշխանների յև անվանում ամենից ավելի հզոր—Մեծ բուն Վսեվոլոդին և զալիցյան Յարոսլավին: «Գալիցյան Ոսոմիսլ Յարոսլավ, բարձր ևս նստած քովոսկեկույտ գահի վրա, քո յերկաթն գնդերով Ուգորյան լեռներն ևս դիմադրավում, փակում արքայական ճանապարհը, կողպում Դունայի դարպասները: Ծանրութիւններ ևս նետում ամպերի միջով, նավատորմ ունես մինչև Դունայ: Դո ահը յերկրից յերկիր և անցնում, բացում ևս Կիևի դռները, վոսկեկուռ գահիցդ արձակած քո նետը սուլթանի յերկրից ել գնն և անցնում: Տեր, խփիր Կոնչակին, այդ զգվելի գերուն, վորսիս վրեժ ուստական հողի համար, Սվյատոսլավի սերունդ Իգորի վերքերի համար»:

Այդ նույն պոետը ճանաչում և նաև վոլինյան իշխան Ռոմանին—Իգոր Սվյատոսլավիչի իր զովերգած արշավանքի մասնակցին: Ռոմանն ել միացրեց յերկու իշխանութիւնները (1199—1205 թ. թ.): Նրա որով և ապա նրանից հետո յեւ այստեղ նույնպես տեղի յիւր ունենում իշխանների ու նրանց հարող հասարակական տարրերի պայքարը ուժեղ ըոյարութիւն գնւմ, —մի պրոցես, վոր ծանոթ և մեզ Վլադիմիրո-Սուզդալյան յերկրի պատմութիւնից:

Այս պայքարում Ռոմանը և նրա վորդի Դանիլին տմենից առաջ քաղաքային տարրերի—վաճառականության և արհեստավորների համակրանքն ելին վաշխում։ Տարեգրողն այդպես էլ ասում է Դանիլիի մասին, թե նրան «սիրում են քաղաքացիք»։

Գալիցյան իշխան Ռոմանը, հենվելով հասարակության այն խավերի ուժի ու համակրանքի վրա, վորոնք առանձնապես տուժել էին ֆեոդալական անվերջ կռիվներից, վորմեց կարգադրող դառնալ նաև Կիևում՝ այստեղ ևս քաղաքային ներքնախավերում և վաճառականության մեջ հենարան դրանելով։ Այս տեսակետից չափազանց բնորոշ և Ռոմանի 1202 թ. Կիևի վրա արշավելու փաստը։ Կիևի քաղաքային ազդաբնակչությունն բացահայտ կերպով անցավ նրա կողմը, դարպասները բացեց և նրան ներքին քաղաքը թողնելուց։ Կիևի իշխան Բյուրիկը տեսնելով, վոր Կիևիք ազատամբել են իր դեմ, դիմադրելու մասին չ'առաժնեց անգամ։ Նա վտարվեց և Ռոմանը Կիևի աթոռին նստեցրեց իր ազգական Ինգվարին։

Ռոմանը Կիևն իր իշխանության տակ չ'թողեց՝ մի շարք նկատառումներով։ Կիևն այդ ժամանակ դանդում էր Մեծ բուն Վսևոլոդի իշխանության շրջադժում, իսկ Ռոմանն այնքան ուժեղ էր, վոր Վսևոլոդին յենթարկվել չ'եր ուզում, բայց միաժամանակ էլ չ'եր ուզում կռվել հյուսիսի տմենից զորեղ իշխանի հետ։ Իր քաղաքական կշռով աննշան իշխան Ինգվարը վորոշ չափով ազահովում էր Ռոմանի ազդեցությունը Կիևյան յերկրի վրա։ Հարավի տարեգրողներից մեկն Ինգվարին ուղղակի Ռոմանի տեղապահ և անվտանգում։

Սակայն Բյուրիկը չ'եր ուզում հաշտվել իր զրույթյան հետ։ Նա իրեն համար դաշնակիցներ դառնալ, «վորջ Գոլովցյան յերկրը» կանչեց և ընկավ Կիևի վրա։ Հաղթողները քաղաքը վերցրին և ավարի մատնեցին։

Կիևի այս յերկրորդ ավերածությունը, վոր տեղի ունեցավ առաջինից 13 տարի հետո, վերջնականապես մնասեց նրա նշանակությունը։

Բյուրիկի մահից հետո զրույթյունը հարավարևմուտքում ավելի ևս բարդացավ։ Հյուսիսի սարսափ Մեծ բուն Վսևոլոդը մեռավ Բյուրիկից յերեւու տարի առաջ և Վլադիմիրյան յերկրում սկսվեց պայքար իշխանության համար։ Գալիցում խռովություն

սկսվեց աթոռի համակենտրոնների միջև Յեվ հյուսիսում և՛ հարավում պայքարը տարվում եր բոյարություն, նրանից կախում ունեցող դուռնացիների և քաղաքացիների միջև յեղած դասակարգային հակասությունների չափազանց սրված պայմաններում:

Այս դժգոհին և բարդ ժամանակ հարավում յերեվում և արզեն մեղ ծանոթ Մատիսլավ Մատիսլավովիչը—տորոպեցյան և նովգորոդյան իշխանը:

Դաշնակցած ամուսնակի իշխան Մատիսլավ Ռոմանովիչի հետ, նա ընկավ Չերնիգովյան յերկրի վրա, աշատեղից ել շարժվեց դեպի Կիև, վերցրեց այն, սկզբում նորից Ինգլվարին, իսկ հետո իր դաշնակից Ամուսնակի իշխան Մատիսլավ Ռոմանովիչին նստեցրեց այնտեղ: Ինքը Մատիսլավ Մատիսլավովիչ Ուզալովոյը վերադարձավ Նովգորոդ, բայց իր կապերը հարավային Ռուսիայից չկտրեց: Նա աշատեղ յեկավ և՛ 1215, և՛ 1217 թվականներին՝ իր դեպի Սուզդալյան յերկիրն ունեցած արշավանքից և հրչակավոր Լեպլեցկյան ճակատամարտից հետո:

Ողավելով Հունգարիայի և Լեհաստանի մեջ յեղած յերկպառակությունից, Մատիսլավ Մատիսլավովիչը դրավեց Գալիչը, վոր վերջի վերջո հաջողեցրեց իր ձեռքում պահել, չնայելով, վոր Հունգարիան և Լեհաստանը հաշտվելով, նրա դեմ դուրս յեկան:

Ահա թե մոտավորապես ինչ դուռնյան մեջ եյին գտնվում կազմավորված Կիևյան պետության ամենագլխավոր մասերը մոնղոլների մեր յերկրում յերևալու առաջին մոմենտում: Մեր առջևով անցան միայն ամենից ավելի ցուցադրելի փաստերը, կապված միայն մեծ հարթություն յերեք անկյունների հետ, հարթություն, ուր ապրում են մեր յերկրի ժողովուրդները: Յեթև ամբողջությունը ցուցադրենք այն ժամանակվա հասարակական և քաղաքական կյանքի վողջ բարդությունը, այդ դեպքում կարելի կլինի շատ ավելի լայն հիմքերի վրա, դալ այն յեղբակացություն, վոր մեր առջև պատկերանում և ֆեոդալիզմ ապրած բոլոր յերկրներին լավ հայտնի և սխտեմի վերածված մի շխտանակ վիճակը, սխտեմի, վոր Ենգելսի արտահայտությունը, նույն-

իսկ իր սկզբնական ամենապարզ վիճակում կոիվների բավական շատ առիթներ եր տալիս:

Իշխանական այս յերկպառակությունների և ռուսական իշխանությունների մեջ նկատվող կատարյալ պառակտումների յևուճն շրջանում, մեր յերկրում յերևաց մոնղոլական զորքը, վոր այն ժամանակի համար համալսմբովածության, կամքի և զործողությունների միասնության որինակ եր հանդիսանում:

II

Ռուս և պոլովցիկի զորքերի առաջին հանդիպումը թաթարների հետ տեղի ունեցավ 1223 թվականին կալկա գետի վրա: Մինչև այդ, ռուսները թաթարների մասին վոչինչ չգիտեյին: Թե թաթարներն ինչ տպավորություն թողեցին ռուսների վրա, ամենից լավ արտահայտել և տարեգրողն իր աշխատության մեջ. «Հենց նույն տարին,—գրում 'ե նա,—մեր մեղքիցը յեկան անժանոթ հեթանոսներ. նրանց վոչ վոք լավ չեր ճանաչում.—սվքեր եյին և վճրտեղից յեկան, լ'նչ լեզու ունեն, լ'նչ ցեղից են և վճրն և նրանց կրոնը: Նրանց թաթարներ են կոչում, վոմանք թաուրմեններ են ասում, վոմանք ել՝ պեչենեղներ. վոմանք ել ասում են, թե իբր Յևաբիեյան անապատից են... Միակ աստվածը գիտե, թե ովքեր են և վճրտեղից են յեկել: Իմաստուն մարդիկ լավ գիտեն, կամ ով զրքերից հասկանում ե, իսկ մենք չգիտենք, թե ովքեր են, սակայն այստեղ գրեցինք նրանց մասին, ի հիշատակ ռուս իշխանների և այն աղետների պատճառով, վոր նրանք հասցրել են այդ իշխաններին, վորովհետև լսել ենք, վոր նրանք գերել են բազմաթիվ յերկրներ—յասերին, որեղներին, կոստոգներին և անաստված պոլովցիներին շատ են ջարդել...»:

Ներկայումս մենք այդքան անողնական վիճակում չենք և կարող ենք պատասխանել այն հարցին, թե ովքեր եյին թաթարները և վճրտեղից հայտնվեցին Յեմբուրայում:

Հսկայական տարածությունների վրա—սկսած Բայկալ լճից, Յենիսեյ և Իրաիշ գետերի աղուճքներից մինչև Ալթայան լեռների լեռները և ավելի հարավ, զրադեցրել եյին մոնղոլական ցեղերը*):

*) Очерк по древнейшей истории татар составлен по А. Ю. Якубовскому (см. стр. 46, прим.°)

Նրանց հյուսիսային մասն ապրում էր անտառներում և զբաղվում էր գլխավորապես վորսորդությամբ և ձկնորսությամբ:

Յերբեք չէքելով իրենց անտառները, նրանք ապրում էին կեչու կամ այլ ծառերի կեղևներից շինած թեթև քողարկներում: Հագուստ էին կարում կենդանիների մորթից, խմում էին փայտի հյութ: Նրանք կարողանում էին ընտելացնել վայրի կենդանիներին, վորոնց կաթով ու մսով էլ կերակրվում էին:

Ավելի հարավում, տափաստաններում թափառում էին խաշնարած բաղձաքանակ ցեղեր: Նրանք բաղձացնում էին յեղջուրավոր անասուններ, վոչխարներ, աճեր ու ձիեր: Արոտներ փնտռելով, նրանք տարին մի քանի անգամ մի տեղից մյուսն էին անցնում: Նրանք ամենից շատ գնահատում էին ձին: Հին մոնղոլի գլխավոր հարստությունը ձիերի յերամակներն էին: Ձին ծառայում էր, վորպես միջոց մոնղոլին տեղափոխելու և անփոխարինելի յեր պատերազմի և վորսի ժամանակ: Մոնղոլները կերակրվում էին ձիու մսով, խմում էին ձիու կաթ, գործ էին անում ձիու կաշի: Մոնղոլի յերազը շատ ձի ունենալն էր: Բայց նրանցից շատ քչերն էին այդպիսի հարստություն ունենում: 9—11-րդ դարերում նույնիսկ մեծատոհմ մոնղոլները ձիեր քիչ էին ունենում:

Այս թափառական ցեղերն ապրում էին թաղիքե վրաններում, (кибитка): Տեղափոխումների ժամանակ վրանները զբովում էին անիվասայլերի վրա, վորոնց լծում էին յեղներ: Մոնղոլների տեղաշարժը տեսած ճանապարհորդ Ռուբրուկը պատմում է, թե իր գլխացն էր գալիս տներով բարձված սայլերի մի ամբողջ քաղաք: Այս ազատ տափաստաններում նրանք ուր ուղենային, չէին կարող քոչել, այլ յուրաքանչյուր ցեղ գիտեր իր արոտատեղի տեղն ու սահմաններն, ուր նա կարող էր ալածացնել իր հոտերը ձմեռը, ամառը, դարնանը և աշնանը: Թաշնարած քոչվոր ցեղերն արտադրում էին ամեն բան, ինչ վոր անհրաժեշտ էր իրենց վոչ բարդ անտեսության համար—թաղիք էին գցում, շինում էին կապեր ու պարաններ, տան ամանեղեն, ձիասարք, ազնեղներ, նետեր, նիզակներ, զրահներ, սրեր: Մոնղոլների մոտ շատ վաղ սկսեցին հեռու թուրքոստանից առևտրականներ գալ:

Տեղ-տեղ հողադործությամբ ևս պարտապում էին, բայց շատ քիչ: Մոնղոլները մշտապես հացի պակաս էին զգում:

Մոնղոլների կրոնը համապատասխանում իր նրանց հասարակական զարգացմանը: Նրանք հավատում էին բնության շնչավորմանը, բազմաթիվ չար ու բարի վոգինների գոյության, վորոնց գթությունն աշխատում էին շարժել և նրանց իրենց կողմը քաշել: Այդ վոգինների հետ վարվել խմացող մարդիկ շատաներ էին կոչվում: Այստեղից այդ կրոնը կոչվում էր շամանիզմ:

Բանի ղեռ մոնղոլների տոհմացեղային կարգը տիրապետող էր, նրանք թափառում էին ամբողջ ցեղով—կանգառման տեղերում հյուղախմբեր շինելով, այսինքն իրենց վրաններն ողակաձև դասավորելով այնպես, վոր շրջանի կենտրոնն առաջնորդին լինի հատկացրած: Յերբ տոհմային կարգն սկսեց տեղի տալ դասակարգայինին, յերբ սկսեցին աչքի ընկնել առանձին հարուստ մարդիկ, վորոնք իրենց սեփական հոտերն ունեյին, այս մարդկանց համար մյուսների հետ քոչելն այլևս ձեռնտու չէր՝ նրանք ցեղից բաժանվում և այսպես կոչված ախներ են կազմում: Ինքնին հասկանալի չէ, վոր ախով թափառելն ավելի վտանգավոր էր, քան հյուղախմբերով, և հարուստները միանում, աշխատում են այնպիսի կարգ ստեղծել, վորը պաշտպաներ նրանց հարստություններն ու սեփական կյանքը: Նրանք իրենց են յենթարկում չքավորներին, շրջապատում են իրենց թիկնապահ զորամասերով, և իրենց համար սեփական առաջնորդներ են ընտրում: Վերջիններս ապահովում են նրանց հոտերի համար՝ արոսատեղեր, վարսատեղեր, ուրիշի աշխատանքից ողտվելու իրավունք: Յեթե այսպիսի խաներ մի քանի հատ էին առաջ գալիս, նրանք սովորաբար մտնում էին պայքարի մեջ մեկը մյուսի դեմ, վորն ուժեղացնում էր հաղթողին:

12-րդ դարի վերջերում մոնղոլների մեջ սկսեցին ձևավորվել ֆեոդալական հասարակական հարաբերություններ: Հարուստ մարդիկ «տերեր» են դառնում, իրենց «բողատիրներ» (մոնղոլերեն «բողատուր»), «գիպուկ նետաձիգներ» են անվանում ու զանազան պատվավոր տիտղոսներ են յուրացնում իրենց:

Մոնղոլական հոգևավոր խան Տեմուշինն իշխանությունը գրավեց և ընդարձակեց այն՝ մյուս առաջնորդների գեմ պայքարելով: Նրա հայրը բողատուր էր, վոր հաջողությամբ մանր կը-

որիմենք ունեցաւ, քաջարչաւ ձիեր ձեռք բերելով ասպատակուեալներ կատարեց և լայն քոչվորական տնտեսութիւն ունեւր:

Տեմուշինն ալեկի ևս առաջ գնաց: Մի քանի մոնղոլական ֆեոդալներ նրան իրենց խան, այսինքն ասպատակութիւնների և վորսի ժամանակ առաջնորդ ընտրեցին: Շուտով նրա իշխանութիւնը հարեան ցեղերը ևս ձանաչեցին: 1206 թ. Ուոնս գետի վրա Մոնղոլիայի ամենաչքի ընկնող քոչվորական ֆեոդալներից խորհուրդ (կուրուլտայ) կազմվեց, վորը Տեմուշինին հռչակեց՝ համամոնղոլական խան Չինգիսխան տնունով:

14-րդ դարի սկզբի պարսկական մի տարեգրող ասում է, թէ Չինգիս-խանը դարձաւ «յերկրի և ժամանակի ինքնակալ», թէ շոնգուական բոլոր ցեղերն ու տոհմերը նրա սարուկներն ու ծառաները դարձան: Չինգիսը պետութիւն գլուխ դարձաւ, նրա վորդիները ուլուսների (բաժնեկալվածների) տեր ելին և մեծ խանի իշխանութիւնը ձանաչում ելին իրենց վրա:

Առանձին հողամասերի տեր ելին նաև ամենաշարուստ ֆեոդալները (մոնղոլերեն՝ նոյոնները, թուրքերեն՝ բեկերը), վորոնք ունեյին իրենց սեփական թիկնապահ զորամասերը, ծառաներն ու սարուկները: Մեծ խանի իշխանութիւնը յենթակա ցեղերի վորջ մասսան բաժանված եր տասնյակների, հարյուրյակների, հազարյակների և տասնազարյակների: Այս զինվորական միավորները բաղկացած ելին առանձին քոչվորական տնտեսութիւններից և պարտավոր ելին կովոդների՝ վորոշ թիւ տալու: Այսպիսով՝ կազմվում է զինվորական աշխարհադոր (Ополчение),

Այս բանակն այն ժամանակվա համապատասխան բարձր ակնհայտ ունեւր: Դեռ Չինգիս-խանից առաջ ել շատ չինացի ու մահադական առևտրականներ ու արհեստավորներ ելին գալիս Մոնղոլիա: Մոնղոլները վերջիններին առանձնապես գնահատում ելին: Յեթե արհեստավորները գերի ելին ընկնում, նրանց տալիս ելին ամենայն բերելի մարդկանց, վորոնք նրանցից առանձին բնակավայրեր ելին կազմում և ստիպում ելին աշխատել իրենց համար: Առևտրականների և արհեստավորների այս հոսանքը Չինգիս-խանի որով ալեկի ուժեղացաւ: Վաճառականներից նա անհրաժեշտ տեղեկութիւններ եր ստանում Ասիայի և Յեվրոպայի յերկրների մասին:

Այսպիսի նշանակալից զինվորական ուժի տեր լինելով, Չինգիս-խանը 10 տարվա ընթացքում իրեն հպատակեցրեց Չինաստանը և Միջին Ասիան։ Այս զինվորական հաջողութունները հեշտանում եյին նրանով, զոր Չինգիս-խանը գործ ուներ թըշնամու բաժան-բաժան, մանր ֆեոդալական խմբերի հետ։ Մոնղոլական զորքերի մի մասը Միջին Ասիայից անցավ համարյա ամբողջ Պարսկաստանը, Կովկասը և հայտնվեց Մերձսևծովյան հարավային տափաստաններում, ուր ամենից առաջ պոլովցիներին ջարդեց։ Նահանջողներին հետապնդելով, մոնղոլական բանակը հասավ մինչև Ղրիմ, ուր վերցրեց Սուդակ քաղաքը։

Չինգիս-խանի զորքերի մի մասը 1223 թվին Կալկա գետի վրա հանդիպեց ուսսական զորքերին և պոլովցիներին։ Բաժան-բաժան ուսսական զորքերն իրենց զինակիցներին—պոլովցիներին հետ միասին պարավցին։ Մոնղոլական զորքերը Վոլգայով առաջ շարժվեցին դեպի հյուսիս, ուր նրանց առաջխաղացման առաջն առան Կամայի բուլղարները։ Մոնղոլները բուլղարներից ջարդվեցին ու նահանջեցին։

Չինգիս-խանը մեռավ 1227 թվին։ Մեծ խան դարձավ նրա վորդի Ուհեգեն։

Չինգիս-խանի մեծ վորդուն, Զուչին, դեռ հոր կենդանության ժամանակ, վարպես՝ բաժնեկալված արված էր մեծ խանի կալվածներին հարավարևմտյան մասը—Դեշտ-ի-Կիպչակը, Կուբուլտայը խանից հարկադրաբար պահանջում էր մերձկասպիական և մերձագոմյան տափաստանների դրամով։ Այս նպատակով մեծ բանակ կազմակերպվեց Զուչիի վորդի Բաաուի գլխավորությամբ։

Մոնղոլները 1229 թվին իրենց զորքերը դեպի Վոլգա ուղարկեցին։ Մա մի նախնական, հետախուզական բնույթի արշավանք էր։ Մոնղոլները կարողացան իրենց համար անհրաժեշտ տեղեկություններ ժողովել Արևելյան Յեմբուտայի մասին։

Այսպիսով՝ Բաաուի 1237—1238 թվականների արշավանքը լավ մտածված մի ապշմական և քաղաքական ձեռնարկություն էր։

Կուբուկորումում 1235 թվականին կայացած կուբուլտայը վճռեց դեպի Յեմբուտայի հարավարևելք արշավանք կազմակեր-

Այսպիսի նշանակալից ղենվորական ուժի տեր լինելով, Չինգիս-խանը 10 տարվա ընթացքում իրեն հպատակեցրեց Չինաստանը և Միջին Ասիան։ Այս ղենվորական հաջողությունները հեշտանում էին նրանով, Վոր Չինգիս-խանը գործ ուներ թըշնամու բաժան-բաժան, մանր ֆեոդալական խմբերի հետ։ Մոնղոլական զորքերի մի մասը Միջին Ասիայից անցավ համարյա ամբողջ Պարսկաստանը, Կովկասը և հայտնվեց Մերձսևծովյան հարավային տափաստաններում, ուր ամենից առաջ պոլովցիներին ջարդեց։ Նահանջողներին հետապնդելով, մոնղոլական բանակը հասավ մինչև Ղրիմ, ուր վերցրեց Սուդակ քաղաքը։

Չինգիս-խանի զորքերի մի մասը 1233 թվին Կալկա գետի վրա հանդիպեց ուսուական զորքերին և պոլովցիներին։ Բաժան-բաժան ուսուական զորքերն իրենց ղենակիցներին—պոլովցիներին հետ միասին պարավեցին։ Մոնղոլական զորքերը Վոլգայով առաջ շարժվեցին դեպի հյուսիս, ուր նրանց առաջնադասման առաջն առան Կամայի ըսուլարները։ Մոնղոլները ըսուլարներից ջարդվեցին ու նահանջեցին։

Չինգիս-խանը մեռավ 1227 թվին։ Մեծ խան դարձավ նրա վորդի Ուլեգեն։

Չինգիս-խանի մեծ վորդուն, Զուչին, գեռ հոր կենդանության ժամանակ, վորպես՝ բաժնեկալված արված էր մեծ խանի կալվածների հարավարևմտյան մասը—Դեշտ-ի-Կիդչակը։ Կուրուլտայը խանից հարկադրաբար պահանջում էր մերձկասպիական և մերձստղովյան տափաստանների դրավումը։ Այս նպատակով մեծ բանակ կազմակերպվեց Զուչիի վորդի Բատուի գլխավորությամբ։

Մոնղոլները 1229 թվին իրենց զորքերը դեպի Վոլգա ուղարկեցին։ Մա մի նախնական, հետախուշական բնույթի արշավանք էր։ Մոնղոլները կարողացան իրենց համար անհրաժեշտ տեղեկություններ ժողովել Արևելյան Յեվրոպայի մասին։

Այսպիսով՝ Բատուի 1237—1238 թվականների արշավանքը լավ մտածված մի ապրճական և քաղաքական ձեռնարկություն էր։

Կարևորումում 1235 թվականին կայացած կուրուլտայը վճռեց դեպի Յեվրոպայի հարավարևելք արշավանք կազմակեր-

պելու հարցը, և 1236 թվականին, ինչպես տեսանք, այդ արշա-
վանքն սկսեց իրականանալ: Բանակի գլուխ անցավ Բատուն: Նրա
մերձավոր ողնականը Սուրեղենն էր, վոր լավ էր հանաչում
հարավարեկյան Յեմրուպան, Կալկայի հաղթանակի մասնա-
կիցներից մեկն էր և Զինգիս-խանի զորավարներից համարյա
ամենից ընդունակն էր:

Բատուն շարժվեց դեպի Միջին Վոլգա, Պոլովոկայի այս
մասի ազգաբնակչության զգալի մասը մոնղոլական զորքերի կողմից
նվաճված էր դեռ 1229 թվականին: Այստեղից զորքերի մի մա-
սըն ուղարկվեց Կամայի բուլղարների վրա, իսկ Բատունի դը-
խավոր ուժերը շարունակելով արշավանքը դեպի արևմուտք, դը-
րավեց կիպչակների, բուրղասանների, մորզվինների յերկիրը և Կաս-
պիական ու Աղովի ծովերից մինչև Ռուսիայի հարավարեկյան
սահմաններն, այսինքն մինչև Ռյազանի յերկիրն ընկած բոլոր
հողերը: Ռյազանի իշխան Յուրի Իգորեիչը հարկադրված յեղավ
Թաթարական զորքին միայնակ դիմավորել:

Վլադիմիրի ողնության վրա հույս դնել առանձնապես չէր
եւ կարելի: Վլադիմիրի և Ռյազանի մեջ շատ լարված և վոչ-
բարեկամական հարաբերություններ էին ստեղծվել: Այն ինչ,
այդ ժամանակ Վլադիմիրի իշխանը հնարավորություն ուներ
Ռյազանին ողնության ուղարկելու վոչ միայն իր զինքերը, այլ և
նովգորոդյան զորքերը: Նույնպես, Թեպետ այլ պատճառաբանու-
թյուններով, էյին վարվել Ռյազանի խնդրին չերնիգովյան և հյուս-
սիսային իշխանները: Նրանք մերժել էին Ռյազանին ողնել,
վորովհետև Ռյազանցիք եւ իրենց հերթին էյին հրաժարվել ող-
նության գալ չերնիգովցիներին՝ Կալկայի ճակատամարտի ժա-
մանակ:

Չնայած ռուսական զորքերի քաջությանը, Ռյազանյան
աշխարհազորը ջարդվեց հակառակորդի գերազանց ուժերի
կողմից:

Այստեղ տեղի ունեցավ Թաթարական զինվորական դործ-
նական կյանքում ընդունված պատմությունը. — քաղաքներն
ավերվեցին, բնակիչները կոտորվեցին: Փոքրիկ քաղաք-ամրոց-
ներն այս Թաթարական հեղեղի կողմից ուղղակի սրբվեցին՝ յեր-
կրի յերեսից, — Բելգորոդը, Իժմալովեցը, Բորիսով-Գլեբովը սրանից
հետո ընդմիշտ խորտակվեցին և պատմության մեջ այլևս չերևա-

ցին: 14-րդ դարում Դոնի վերին մասերում նախարկող ճանապարհորդները գետի բլրապատ տփերում ավերակներ ու դատարկ տեղեր են տեսել, այնտեղ, ուր համեմատաբար մոտիկ անցյալում քաղաքներ ու գյուղեր էին ընկած: Այսպես եր վոչ միայն Ռյազանյան յերկրում, այլ ամեն տեղ, ուր վտաք եր դրել խանական բանակը: Ռյազանից թաթարները շարժվեցին դեպի Վլադիմիրյան իշխանությունը, բայց վոչ թե ուղիղ գծով դեպի Վլադիմիր, այլ զարտուղի ճանապարհով՝ Կոլոմնայի և Մոսկվայի վրայով:

Այս զարտուղի շարժումը ստրատեգիական իմաստ ուներ: Բատուն իր համար նպատակ եր դրել կտրել Վլադիմիրյան իշխան Յուրիյ Վսեվոլոդովիչի նահանջի ուղիղ ճանապարհը դեպի Մոսկվա: Կոլոմնայի տակ թաթարական բանակը հանդիպեց Յուրիյ Վսեվոլոդովիչի զորքին և ջարդեց նրան: Մոսկվան վոչնչացնելուց հետո Բատուն շարժվեց դեպի Վլադիմիր:

Այս բանը տեղի ունեցավ ձմեռը: Թաթարական բանակը ձմեռային ճանապարհներով անարգել կերպով առաջ գնաց և 1238 թ. փետրվարի 3-ին մոտեցավ Վլադիմիրին:

Յուրիյ Վսեվոլոդովիչն այստեղ չեր գտնվում: Նա գնացել եր Ուգլիչի և Բեժեցքի մեջ զորք ժողովելու: Փետրվարի 7-ին ընկավ Վլադիմիրն, իսկ միաժամանակ Բատուն ուղարկած մի հատակ զորամաս գրավեց Սուզդալը:

Կարճ ժամանակում վողջ Վլադիմիրյան իշխանությունն ընկավ թաթարների ձեռքը:

Բատուն իր զորքն ուղարկեց Յուրիյ Վսեվոլոդովիչի բանակի դեմ: Հանդիպումը տեղի ունեցավ Միտի գետի վրա: Ռուսական զորքը ջարդվեց, Յուրին կոխում ընկավ: Այս կատարվեց մարտի 4-ին, իսկ մարտի 5-ին թաթարական հատակ զորամասը, վոր մի փոքր առաջ ուղարկված եր դեպի Տորժոկ՝ խանդարելու Վլադիմիրովցիներին՝ միանալը Նովգորոդին, վերցրեց Տորժոկը: Թաթարական զորքը մարտի կեսերին գնաց դեպի Նովգորոդ, բայց այդ քաղաքից դեռ 200 կիլոմետր հեռու, մարտի վերջին, թե՛ ապրիլի սկզբին, յերբ այդ տեղերում գետերի և լճերի հալքն և սկսվում, դրա հետ ել գարնանային խառնափընթորությունը, ստիպված յեղավ արագ հետ գառնար:

Բատուն բանակի վերադարձի ճանապարհն ընկած եր դեպի

հարավ արեւելք՝ Կողեւսիկի վրայով, վոր մոնղոլների հետագա առաջխաղացումը 7 շաբաթով ուշացրեց։ Կողեւսիք քաջաբար պաշտպանվեց և ընկավ միայն նրա պարխապները խորտակվելուց հետո, յերբ պաշտպանողները գրանից հետո յեւ շարունակեցին համառորեն կռվել և կոտորվել, սակայն, հակառակորդին մեծ կորուստ պատճառեցին։

Կողեւսից վոչ հեռու վերջանում եր ռուսական հողի սահմանը և սկսվում եյին պոլովցիների յերկրները։ Պոլովցիների խան Կոռյանը ջարդվեց և իր զորքերի մնացորդներով անցավ Հունդարիա։ Թաթարական բանակն իր յետևից անապատ յերկիր թողնելով քաշվեց Վոլգայի մյուս կողմը։

Այսպիսով Բատուն իր ծրագրի ավելի զթվար մասը կարողացավ իրագործել իր այս արշավանքի ժամանակ։

Թաթարները 1239 թվին Վոլգայի մյուս կողմից նորից հայանվեցին հյուսիսարեւելքում, զրավեցին մարդովցիների հողերը, նորից հասան մինչև Կլյաղմա, բայց Բատուն իր գլխավոր ուժերն ուղղեց դեպի հարավ, Դնեպրի ձախ կողմը։ Ռազմական տեսակետից Հարավային Ռուսիան այդ ժամանակ Հյուսիսայինից ավելի թույլ եր։ Թաթարական բանակն այստեղ աննշան դիմադրության հանդիպեց։ Ամենախոշոր հարավային կենտրոնները—Չերնիգովը և Կիևն ընկան։ Կիևն առնվեց 1240 թվականին։

Թաթարական բանակն արշավանքը շարունակեց դեպի արևմուտք։ Չինովորական ուժերն ուղարկվիցին Վալկնի և Դալիցկի հողերը, վորտեղից նրանք շարժվեցին դեպի Լեհաստան, Հունդարիա և Մորավիա։ Այստեղ թաթարներն Ուլոմունցի մոտ ընդհարվեցին Վանցլավ 1-ի կենտրոնացած պետության հետ և այլևս առաջ չգնացին։

Բատուն 1242 թվականին յետ դարձավ և Դունայի հովտով նորից մտավ հարավուստական մարզը։ Թաթարների վերադարձը ռուսական յերկրների համար այնքան եւս արտափելի չեղավ։ Տուրեգրությունը նշում և միայն թաթարական նվաճումները Արևմտյան Ռուսի ընթացքով։

Դժվար չե հասկանալ թե ինչով և բացատրվում թաթարական զորքի ձեռնարկությունների այսքան հսկայական հաջողությունները,—այն ժամանակ, յերբ մոնղոլները գնում եյին դե-

պիւ Արևելյան Յեկրոպա միակցված և լավ կազմակերպված մաս-
սայով, արևելահրոպական իշխանությունները վոչ մի միավո-
րում չունեցին, գտնվում էին իրար թշնամի անջատ վիճակում,
կատարելապես անընդունակ նվաճելու և թշնամուն հակահար-
ված տալու։ Արանում եր Արևելյան Յեկրոպայի պարսության
գլխավոր պատճառը։

III

Արշավանքը վերջացած եր։ Ստորին Վոլգայի վրա կազմա-
կերպվեց թաթարական խանության կենտրոն, վոր հայտնի յե
Վոսկե որդա անունով։

Հյուսիսում նրա սահմանն ընդհուպ մոտենում եր ուսական
իշխանություններին, հյուսիսարևելքում նրա մեջ եր մտնում
Բուլղարական խանությունը, հարավում—Ղրիմն իր մերձձո-
վափնյա քաղաքներով և կովկասը՝ մինչև Դերբենտ (յերբենն ել
մինչև Բաղու), այլև հյուսիսային Նորեղմը՝ Ուրգենչ քաղաքով։
Արևմուտքում սահմանը մինչև Դենեստր, սրանից ել այն կողմն եր
հասնում, իսկ արևելքում՝ մինչև Արևմտյան Սիրիւ և Սիր-
Դարիայի ստորին հոսանքները։

Իրենք նվաճողներն ուսական հողերն Ջուշի ուլուսի կազ-
մի մեջ չեցին մտցնում։ Ռուսական իշխանությունները, նրանք
թեպետ վորպես կախում ունեցող պետություններ էին համա-
լում, վորոնք պարտավոր էին հարկ վճարել, բայց և այնպես
իրենց սեփական իշխանությունն ունեցին։

Վոսկեօրդայան քոչվոր ֆեոդալական լարձը դասը, կուլ-
տուրական զարգացման ավելի ցած աստիճանի վրա գտնվելով,
քան նրանց նվաճած մի շարք յերկրների բնակիչները, կարո-
ղանում եր իր նվաճումների նշանակութունը գնահատել և
նրանց ոգտադործել իր շահերի ոգտին։

Նվաճողները զգալի չափով պետք և հարմարվեցին, այն
տնտեսական զբոսթյանը, վոր գտան նվաճած յերկրներում։
Մի քանի նվաճված ժողովուրդներ ընդունակ գտնվեցին նվա-
ճողներին ձուլել իրենց հետ և իրենց կուլտուրան ու լեզուն
հաղորդել նրանց։ Յեկրոպայի հարավարևելքում շատ ուժեղ
էին թյուրք ժողովուրդները։ Մոնղոլները նրանց լեզուն ել

ընդունեցին: 14-րդ դարում Վոսկե որդայի տիրող դասերն արդեն թյուրքերեն ելին խոսում: Թաների պաշտոնական հրամանագրերը նույնպես թյուրքերեն ելին արձակվում:

Վոսկե որդայի խաներն իրենց մշտական ապրելու տեղ դարձրին Սարախտանից վոչ-հեռու գտնվող մի գյուղ, վորին Սարայ-Բատու անունով քաղաք դարձրին: Մյուս քաղաքը, վոր հիմնեց Բատուի յեղբայր Բերկեն՝ Վոլգայի վտակներից մեկը— Ախտուբայի վրա, Սարայ-Բերկե անունն եր կրում: 14-րդ դարի սկզբում մայրաքաղաքը Սարայ-Բատուից փոխադրվեց Սարայ-Բերկե:

Վոլգայի վրա խանական կայանի ընարությունը կապ ուներ այդ գետի, մանավանդ նրա ներքին հոսանքի նշանակության հետ: Այստեղ եր ընկնում Բուլղարիայից, ուստական իշխանությաններից և Յեվրոպայից յեկող ճանապարհը դեպի Միջին Ասիա և Մոնղոլիա:

Բացի դրանից՝ մոնղոլների համար ներքին Պոլսից յայն ոգուտն ունեւր, վոր նա արտաների և քոչերի համար հարմար լինելու հետ միասին, սերտ և անխզելի կերպով կապված եր յերկրագործական շրջանների հետ, վորոնց նշանակությունը շատ ավել ելին հասկանում միշտ հացի կարիք ունեցող մոնղոլները: Նրանց հաց մատակարարողներն ելին բուլղարները, մասամբ եւ մորզավցիները, վորովհետեւ հացն այստեղից որդա յեր դնում ամենակարճ ճանապարհով—Վոլգայով:

Այսպիսով թաթարական խանն Արեւլյան Յեվրոպայի ահագին տարածություններին տեր դարձավ: Թաթարական խաները հնարավորություն ստացան շահագործելու վոչ միայն իրենց աշխատանքների անմիջական կատարողներին, այլ և նրանց, վորոնց կարողացան նվաճել և յինթարկել իրենց: Թաթարական բարձր դասի ակրապետության այս ձեւ ժողովրդական մասսաներին և նվաճած յերկրներին Մարքան անվանում և մոնղոլական լծի արյունոտ ցեխ:

Այդ բանը, Մարքսի տեսլով, շտեկեց 1257—1462 թվականը, այսինքն աղգաբնակությունը մարդահամարելուց մինչև թաթարներին հարկ տալու վերջը՝ Մոսկովյան Իվան 3-րդի ժամանակ:

Թանի իշխանությունը ուստական վասալական իշխանությունների նկատմամբ, նախ և առաջ, արտահայտվում եր նրա-

նով, վոր այս վերջինները պետք և հարկ առյին խանին: Թաթարները ձեռքով քաղաք-ամրոցների կործանումը և նվաճած յերկրների զանազան մասերում թաթարական զինվորական մասեր բնակեցնելը, նվաճողների համար ապահովում էին ազգաբնակչության հնազանդութունը: Իշխանները, վորպես խանից կախում ունեցող մարդիկ, խաններից զրություն (ярлык) էին ստանում իրենց իշխանությունները կառավարելու համար և այսպիսով մի անգամ ևս ընդգծում էին իրենց խոնարհությունը: Յեկեղեցական ֆեոդալները ևս նույն զրության մեջ էին: Ներանք ևս ընդունում էին սյուլերենի—մեծ խանի իշխանությունը և նրանից յարլիկ ու Թարխանություն էին ստանում: Խանը շատ լավ եր դնահատում յեկեղեցու դերը ֆեոդալական հասարակչության մեջ և ամեն միջոց գործ եր դնում, իր կողմը թեքելու նրա հեղինակությունը: Խաները յեկեղեցին ադատեցին հարկից այն պայմանով, վոր վերջինս հրապարակով աղոթի խաների համար և այդպիսով ամրացնի նրանց իշխանությունը մասսաների մեջ, վորոնք թշնամաբար էին տրամադրված դեպի ոտարները այս նվաճողները:

Բացի հարկից, խանը ունեւ ազգաբնակչությանից վորոշ պարհակ էլ եր պահանջում, առանց վորի նա իր իշխանությունն իրականացնել չեր կարող: 1270թվականին Մենգու Թիմուր խանի ուղևական միտրոպոլիտին ուղղած գրությունում (յարլիկում) մենք ունենք այդ պարհակների բավական լրիվ թվարկում, վորոնցից հոգևորականությունն ադատվում եր, բայց վորը պարտադիր եր վողջ ազգաբնակչության համար, ...և պետք չե, վոր նրանք (հոգևորականությունը—Բ. Գ.) վճարեն տուրք և հարկ և գութանահարկ, վոչ փոստականներ (մանգոլիներ—Մ. Թ.), վոչ փոխադրասայեր, վոչ զինվորներ, վոչ պարեն¹⁾ Ուղբեկ խանի հրամանում՝ Պյոտր միտրոպոլիտին 1313 թ. այս թվարկումը լրացված և նաև՝ վոչ ճանապարհային կոռ, վոչ այլ պահանջներ²⁾, բառերով:

Ինչպես յերևում ե, խանը բացի հարկից, պահանջում եր նաև մարդիկ, Վանք ուլուսներից մեր ծառայության համար կը-

¹⁾ Собрание государственных грамот и договоров, № 2

²⁾ Նույնտեղը, № 7, եջ՝ 9.

հրամայենք դորք ժողովել¹⁾), ամեն տեսակ տուրքեր և բնական աշխատանքային պարհակներ:

Իշխանները միշտ խաների համար թանգարժեք ընծաներ էյին կրում Որդա:

Վերջին հաշվով այս բոլոր ծանրությունը ծանր լուծի պես ընկած էր գյուղացիության և քաղաքային աշխատավոր մասնայի ուսին: Այսանդից եւ միանգամայն հասկանալի չե դառնում ժողովրդական ներքնախաղերի շարժումները թաթարական իշխանության հարստահարումների դեմ և ուսանական բարձր դասի յեռանդուն ոգնդությունը թաթարներին:

Մենք շատ աղքատիկ գրավոր տեղեկություններ ունենք թաթարների կողմից նվաճված յերկրների գյուղացիներին անմիջական շահագործելու մասին: 1241 թվականը կրող Իպատեյան տարեգրության մեջ Բուրխովյան յերկրում Դանիլ Ռոմանովիչ Գալիցկու ձեռքով կատարված ավերածությունների մասին շատ հեռաքրքիր տեղեկություն կա գրված. «Դանիլը նվաճելով Բուրխովյան յերկիրը, կրակի մատնեց, վորովհետեւ թաթարներն այդ յերկիրը լքել էյին, վոր ցորեն և կորեկ մշակին: Իսկ Դանիլը փոքրիկ քնն ունեւ բնակիչների դեմ, իսկ մեծ հույսեր թաթարներէ վրա»:

Նովգորոդում 1257 թվականին «մեծ խռովություն» ծագեց նովգորոդցիների «գրամահարկի» պատճառով: Թաթարական հարհահանները վախեցան իրենց կյանքից և իշխան Ալեքսանդր Նեվսկուց պահակ պահանջեցին. «ռամիկ ամբողջ չի ուզում գրամահարկ տալ», հենց «ռամիկ ամբողջ», վորովհետեւ նա փորձով գիտեր թե ինչով և վերջանում գրամական պարհակի բաշխումը:

Նովգորոդյան տարեգրողը նույնպես գիտեր այս և գրում էր իր տարեգրության մեջ. «Բոյարներն իրենց համար թեթե հարկեր էյին նշանակում, իսկ ստորիններն համար շատ ծանր»:

Մի քանի տարուց հետո, 1262 թվականին, այսպիսի ապուտավորություններ կրկնվում են Ռոստովում, Սուդզալում և Յարոսլավում: Հավրենայան տարեգրությունը կազմող միանգամայն բացահայտ կերպով համակիր և ապստամբողներին: Նա հաստատում է, վոր ինքն աստված «բասուրմանական կատաղի տանջանքների դեմ» բողոքողների կողմն է: Աստված «զայրույթ դրեց ա-

¹⁾ «Собрание государственных грамот и договоров», № 7.

նորենների բռնութիւնները չհանդուրժող գյուղացիների սրտե-
րում: Մարդասեր աստվածը լսեց մայրերի աղոթքը— աղօտել
իր ժողովրդին մեծ զօրախառնութիւնից: Աղմկահույզ զինե-
ններ ժողովեցին և վճռեցին վտարել նրանց, թաթարական հարկերի
վարձակալներին վտարել քաղաքներից՝ Ռոստովից, Սուզալից,
Յարոսլավլից:

Այն ժամանակ, յերբ ժողովրդական մասան իր բողոքն եր
հայտնում թաթարական իշխանութիւն հետ իրենց մոտ չյեկած
անտանելի կեղեքման դեմ, բոյարութիւնն ու իշխաններն ող-
նում եյին թաթարներին, վոչ առանց հիմքի, հուսալով նրանց
ողնութիւնը պահպանել և ամբացնել իրենց արաւոյալ դրու-
թիւնը:

1259 թվականի Նովգորոդի ղեպքերի նկարագրութիւններն մեջ
այդ դրութիւնը նկարագրած և միանգամայն պարզ, յերբ բո-
ղոքող ժողովուրդը աղմկում եր «ազնվաբար կմեռնենք ս. Սոփիա
յի և հրեշտակների բնակարաններն համար», այդ ժամանակ տարե-
գըրողը գրում եր. «մարդիկ յերկուսի եյին բաժանվել— բարիներ,
վորոնք պաշտպանում եյին ս. Սոփիային և ուղիղ հովատը, և հա-
մարձակ զիմադրում եյին»: Տվյալ ղեպքում Նովգորոդյան պա-
մագրողը համակիր և մաստաներին: Նա ապստամբներին բա-
րիներ և անվանում և նրանց հակադրում և «վատթարներին»,
վորոնք պահանջում եյին հնազանդվել թաթարներին և պնդում
եյին, վոր վորպես ստորագրյալ, յենթարկվին զբաժահարկին»:
Իսկ իշխանները, հատկապես խոշորները, իրենք խոնարհվում
եյին թաթարներին, և իրենց հպատակներին ել ստիպում եյին
նույնն անել:

Այդ տեսակետից առանձնապես բնորոշ և յերկու ամենա-
հայտնի ժամանակակից իշխանների— Ալեքսանդր Նեսկու և Դա-
նիլի Դալիցկու վերաբերմունքը:

Շվեդներին և լիվոնյան ասպետներին հաղթող Ալեքսանդր
Նեսկին ինքն և ուղեկցում թաթարական հարկահաններին ղեպի
Նովգորոդ, պաշտպանում և նրանց կյանքը, ոտիպում և Նով-
գորոդցիներին հանաչել խանական իշխանութիւնը և «զբաժա-
հարկը» տալ:

Դանիլի Դալիցկին մինչև 1250 թվականը դեռ զիմանում
եր՝ հուսալով Արևմտյան Յեվրոպայի ոգնութիւնը պահպանել իր

յերկրի անկախութիւնը, բայց այդ թվականին, Բատուի պահանջով այս հոսր իշխանը ներկայացավ Որդա. «Դանիւր, — զիմազորեց նրան խանը, — ի՞նչու շուտ չեյիր դալիս»:

Այս առթիւ հարազատին տարեգրողը խորհրդածուծ և. «... Դանիւր Ռոմանովիչ նախկին մեծ իշխանը, անբը ուսուսկան յերկրի, Կիսի, Վլադիմիրի և Դալիչի... այժմ ծունկի յե յեկել և ստրուկ և կոչվում, և հարկ են ուղում, կյանք չունի, հրամանների տակ և...»¹⁾

Իշխանները, բոյարները, վաճառականութիւնը, յեկեղեցին համեմատաբար շուտ ընդհանուր լեզու գտան թաթարական իշխանութիւն հետ ժողովրդական մասան, վորի վրա յեր ընկնում վոսկեորդական տուրքերի և մյուս պարահների դրլխավոր ծանրութիւնը, ոտարեկրյա նվաճողների և իրենց հին տերերի միացած ուժերի ճնշման տակ ստիպված եյին ժամանակավորապես հնազանդվել:

Բայց չնայած արտաքուստ կարգավորված հարաբերութիւններին, այնուամենայնիւ հաղթված յերկրների և հաղթողների մեջ հակամարտութիւնը չվերացավ, և թաթարները չկարողացան յուրացնել, իրենց ընտելացնել ուսական հողը, քանի վոր դրա համար նրանց ուժերն ու միջոցները բավական չեյին: Ռուսիան և Վոսկե որդան չձուլվեցին մի քաղաքական որդանիդմի մեջ: Ռուսաստանի և Վոսկե որդայի հետագա դարգացումը դնաց տարբեր, արամազծորեն իրար հակառակ ուղղութիւններով:

Յեթե Վոսկե որդայում շատ նկատելի կերպով քայքայման տարրեր եյին հասունանում, ուս իշխանութիւններում այդ մի ենույն ժամանակաշրջանում ուժեղ աղգային պետութիւն կազմելու յեռանդուն պրոցես եր դնում: Հենց «պաշտպանութիւն շահերը, — ասում ե ընկ. Ստալինը, — Մոսկովյան պետութիւն կազմելու մասին թուրքերի, մոնղոլների և Կրեկլի մյուս ժողովուրդների հարձակումներից, պահանջում եյին անհապաղ այնպիսի կենտրոնացած պետութիւնների կազմակերպում, վորոնք ընդունակ լինեյին հետ պահելու հարձակման թափը»²⁾

¹⁾ Ипатьевская летопись, стр. 536, 1671.

²⁾ И. Сталин. «Марксизм и национальный вопрос», стр. 13

Վոսկեորդայան խանի իշխանությունից աղատվելն, իրականացավ միայն 15-րդ դարի յերկրորդ կիսում, յերբ ստեղծվեց Մոսկովյան պետությունը:

IV

Պատմական գրականության մեջ մենք կարող ենք բոլորովին իրար հակասող կարծիքների հանդիպել ուսև ժողովրդի պատմության վրա թաթարական նվաճումների ազդեցության գնահատման հարցում:

Պատմաբաններից վոմանք այդ իշխանությանը վոչ մի նշանակություն չեն տալիս և դանում են, վոր թաթարները վոչ մի հետք չեն թողել ուսև ժողովրդի պատմության մեջ, կամ համենայն դեպս, վոչ ավելի պոլովցիներին թողած հետքից (Ս. Մ. Սոլովյով). ուրիշները նույնիսկ պատրաստ են ընդունելու թաթարների գրական դերը Ռուսաց պատմության մեջ (Մ. Ն. Պոկրովսկիյ, Մ. Ս. Դրուչսկիյ, մասամբ Վ. Ո. Կլուչևսկիյ): Ուսումնասիրողների բավական զգալի թիվ ընդունելով խանական իշխանության բացասական դերը Ռուսաստանի պատմության մեջ, ընդգծում են այդ իշխանության մի քանի գրական մոմենտներ մեր յերկրի հասարակական և քաղաքական կյանքի առանձին կողմերի նկատմամբ:

Դժվար և համաձայնվել Ս. Մ. Սոլովյովի հետ նախ՝ վորովհետև պոլովցիները ևս անհետ չեն անցել Ռուսաստանի պատմության մեջ, և յերկրորդ՝ վորովհետև թաթարական խանի իշխանությունը վոչ մի կերպ չի կարող համեմատվել պոլովցիների հարաբերության հետ Կիևյան պետության նկատմամբ, քանի վոր պոլովցիներն ամբողջ Ռուսիային չեն տիրել, նրանց հաջողվեց ֆեոդալական բաժան-բաժանության շրջանում ձեռք դրել միայն կիևյան նախկին տիրապետության հարավարևմտյան մասը:

Նույնքան սխալ և անընդունելի յեն նրանց գովածքները, վորոնք թաթարական խանի իշխանության մեջ առաջադիմական յերևույթ են տեսնում: Կլուչևսկին իր կարծիքում յենում և այն լանից, թե, յեթե թաթարական իշխանությունը չլիներ, ուսևական հողը «ծվեն-ծվեն» կլիներ: Այստեղ նկատվում և Կլուչևս-

կու բացահայտ թերողնաճատումն այն դործոնների, վորոնք գործում են բաժան-բաժան մասերը միավորելու ուղղությամբ, ժրխտումը նոր տնտեսական բաղայի վրա Մոսկովյան պետության կազմակերպման առաջադիմական պրոցեսին, վորի հաջողություններին խանդարել չեյին կարող նույնիսկ թաթարական խաները:

Մ. Ն. Պոկրովսկին իր անձիշտ յեզրակացությանն այլ ճանապարհով հասավ: Բոլորովին սխալ կերպով պատկերացնելով կիևյան պետությունը վորպիս «քաղաքային Ռուսիա» և հաշվելով, վոր նրա «քայքայվելով» գյուղական դառնալն առաջադիմական մոմենտ է, նա թաթարական տիրապետությունը ևս առաջադիմական էր համարում այնքան, վորքան թաթարական դորքերի կողմից կատարվող քաղաքների ավերումը նպաստում էր գյուղական Ռուսիայի հաղթանակին՝ քաղաքայինի նկատմամբ:

Թաթարական արշավանքում Պոկրովսկին առաջադիմականություն և տեսնում, վորովհետև նրանք նպաստում էյին բաժնեկալվածային Ռուսիայի քայքայմանը: Ռուսիայի այն անջատված դրությունը, վորի հետևանքով ուսու ժողովուրդը միջանի հարյուրամյակ շարունակ գտնվում էր ամենածանր անարգ լծի տակ և կտրված էր արևմտյանվրոպական քաղաքակրթությունից, Պոկրովսկին մեր յերկրի պատմության մեջ առաջադիմական վույ և համարում: Հակապատմականությունը Պոկրովսկուն իսկական պատմությունն աղավաղելուն և հասցնում:

«Թաթարական ավերն»,— ասում է Մ. Ն. Պոկրովսկին,— մի հարվածով վերջ տվեց այն պրոցեսին, վոր նշմարվում էր թաթարներից շատ առաջ և յերեսն յեկավ շնորհիվ դուստ տեղական տնտեսական պայմանների: Թաթարականությունը,— շարունակում է նա,— բնթանում էր վույ միայն հին Ռուսիան քայքայելու ճանապարհով, այլև նոր, բաժնեկալվածային—Մոսկովյան Ռուսիայի կազմվելուն: Ըստ Պոկրովսկու դուրս և դալիս, վոր Մոսկովյան թաթարական խաներին շատ բանով և պարտական,— նրանք «կազմակերպեցին բաշխման (հարկերի—Բ. Գ.) ուղիղ սխտեմը, վոր միջանի դար թաթարներից ավելի ապրեց»: «Հետադաշում Մոսկովյան կառավարությանը վույինչ չեր մնում անել, քան այնուհետև դարդացնել թաթարական սխտեմը, վորն և նա կատարեց»: Դրանից անմիջապես հետո հեղինակը մեզ հավաստացնում է, թե «թաթարները... խոր վտվտվություններ

մտքերին նաև սոցիալական հարաբերությունների մեջ¹⁾։ Կարելի
յեր Մ. Ն. Պոկրովսկու նույն ուղղության միջոցնի մտքեր ևս
ալիւլացնել։

Սակայն դժվար չե ասացուցել, Վոր այս հասկացողու-
թյունները քննադատության չեն դիմանում, վորովհետև
միանգամայն հակադրվում են փաստերին և արդյունք են
Ռուսաստանի զարգացման ամբողջական պրոցեսի մասին կատա-
րելապես անձիշտ պատկերացում ունենալուն։ «Քաղաքային Ռու-
սիա» և նրա «քայքայումը», այլև «բաժնեկալվածային-մոսկով-
յան» շրջան—սա հեղինակի կատարելապես չհիմնավորված մըտ-
քերն են՝ մասամբ Կլյուչևսկուց փոխ առած (քաղաքային Ռու-
սիա), մասամբ ել իր սեփական դյուտն են։

Մեր վերը նկարագրած դեպքերի վողջ ընթացքն ամենա-
ազնահայտ կերպով ջրում են, Պոկրովսկու և նրա հետնորդների
հասկացողությունները։

Մի քանի հետազոտողներ ընդունում են խանական իշխա-
նության զրական ազդեցությունը գլխավորապես վորպես մի
ուժի, վորն իբր թե չափավորում եր իշխանական յերկպառա-
կությունները և վերջին հաշվով նպաստում եր կենտրոնական
պետության կազմվելուն (Կոստոմարով, Բեստուժև-Ռյումին,
Պրատոնով և այլն)։ Սովորական ե դարձել նաև պնդելը, թե
թաթարները Ռուսաստանում մի քանի կուլտուրական (?!)
և ոգտակար հիմնարկներ ստեղծեցին—ազգաբնակչության մարդա-
համար, փոստակայաններ և այլն։

Այնուամենայնիվ՝ փորձենք վերանայել այս սխալ դրույթ-
ները։ Ամեն մեկն, ով կարդացել ե մեր տարեգրությունները, կա-
րող եր նկատել, վոր թաթարները միայն պայմանական կերպով
եյին իշխանության միասնություն պահպանում, վոր նրանք յեր-
բեմն իրենք եյին ամենազործոն մասնակցություն եյին ունենում
ոռւս իշխանների «յերկպառակություններին», վոր նրանց հա-
մար շահավետ չեր թույլ տալ, վոր վորեւե ոռւսական իշխանու-
թյուն լուրջ կերպով ուժեղանար, և յեթե նրանց աչքի առաջ
Մոսկվան զորացավ, այդ կատարվեց հա կ առ ա կ ն ր ա ն ց շ ա-
հ Ե ր ի և ն ր ա ն ց կ ա մ ք Ե ց ա ն կ ա թ. նրանք չեյին կարող
կանդնեցնել այս հզոր ստեղծադործիչ պրոցեսը, ինչպես նաև չը-
կարողացան կանդնեցնել սեփական պետության քայքայումը։

¹⁾ Մ. Ն. Պոկրովսկի—«Ռուսաց պատմություն», հ. 1—ին եջ՝ 105—106. 1920։

Մոսկովյան պետութեան առաջացումն ու զորացումը թաթարական տիրապետութեան հետեանք չէ։

Չպետք է չափազանցել նաև այն «նորամուծումների» նըշանակությունը, վորոնք ավանդաբար ընդունված է կապել խառնական դործունեության հետ՝ Ռուսիայում։

Մենք տեսանք, թե Մարքսն ինչպես եր գնահատում խառնական իշխանությունը։ Նրա խոսքերում այս տիրապետութեանն առաջադիմական դեր հաակացնելու սովեր անգամ չկա։

Այս առթիվ իր ժամանակ շատ վառ կերպով է արտահայտրվել նաև Ա. Մ. Պուշկինը, — «թաթարները նման չեյին մավրերին։ Նվաճելով Ռուսաստանը, նրանք վոչ հանրահաշիվ տվին նրան, վոչ ել Արխատակը։ Իհարկե, չպետք է մտածել, թե ուռա ժողովուրդն, տակելով թաթարական խաների լուծը, բացասաբար է վերաբերվել նաև վողջ թաթար ժողովրդին։

Ռուսական բիրենաներում (գրուցավեպերում) ժողովրդական ցասումի վողջ պաֆոսն ուղղված է վոչ թե թաթար ժողովրդի, այլ թաթար թագավորի և նրա զորքի դեմ։

Դեն շարակել իրենից թաթար նվաճողների լուծը միշտ ուռա ժողովրդի յերադն և յեղել, յերադ, վոր քիչ անգամ չե գործողութեան փոխվելը 14-րդ դարի 70-ական թվականներին Մոսկվայի իշխանն արգեն բավական պարզ կերպով է ձևակերպում իր ծրագրերը։ Ստիպելով Տվերին, այդ իր հին մրցակցին, յենթարկվել իրեն, մոսկովյան իշխան Դմիտրիյ Իվանովիչն (աղագա Դոնսկոյը) 1375 թվականին իր կամքն է թելադրում տվերյան իշխանին։

«Իսկ մենք պետք է տղրենք համաձայն այս գրութեան. յեթե թաթարները մեզ հետ հաշտ լինեն, դարձյալ՝ համաձայն այս գրի, մեզ հանդիստ կթողեն, դարձյալ՝ համաձայն այս գրի, իսկ յեթե չթողեն, դարձյալ համաձայն այս գրի, իսկ յեթե թաթարները զան մեզ կամ քեզ վրա, մենք և դու միասին պետք է դարկվենք նրանց հետ, իսկ յեթե մենք գնանք նրանց դեմ, դու յեւ մեզ հետ միասին կգնանք»։¹⁾

¹⁾ «Собрание государственных грамот и договоров» № 1, № 46—47 (ընդգծումը մերն է—Բ. Գ.)։

Այս արդեն բոլորովին նման չե այդ բանին, յերբ Վլադիմիրյան իշխանն անտառերը կերպով եր նայում թաթարական հրոսակների հարվածների տակ ընկած Ռյադանի կործանմանը:

Այն որից շատ բան եր փոխվել: Ֆեոդալական մասնատումը մոտենում եր իր վախճանին: Մոսկովային նույն իսկ շատ ուժեղ հարեաններ եյին հաշվի առնում, իսկ ավելի թույլների մասին խոսելու կարիք չկա:

Իսկ Կուլիկովյան ճակատամարտից հետո նույն զրդապատճառներն ավելի կոնկրետ ձև են ընդունում,—իր ազդական Վլադիմիր Անդրեևիչի հետ կապած պայամական հրովարտակում Դոնըսկոյն ուղղակի դրում ե. «Իսկ յեթե աստված հաջողի ազատվել Որդայից, ինձ յերկու բաժին, իսկ քեզ յերրորդը» (պայմանագիր 1388 թվականի): «Իսկ յեթե աստված Որդայում իշխանությունը փոխի, յես ես չպիտի հարկ վճարեմ Որդային» (պայմանագիր 1389 թվականի):¹⁾

Զնայելով Որդայի գլխադրությանը, Մոսկովյան պետությունը յնուանդուն կերպով հաղթահարելով արգելքները, հաջող կերպով ուժեր եր կուտակում՝ կատարելապես լուծարքի յենթարկելու իր վրայից խանական իշխանությունը:

¹⁾ Собрание государственных грамот и договоров № 1, стр. 56; 68.

ԳԱՆ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220032708

264

[154]

ԳԻՆԸ 80 Կ.

32708

Б. ГРЕКОВ

ТАТАРСКОЕ НАШЕСТВИЕ

Институт повышения квалификации учителей
Арм. ССР, Ереван, 1938